

Současná etapa výstavby socialismu, v níž usilujeme o přechod od převážně extenzivních forem ekonomického a sociálního vývoje k formám převážně intenzivním, není myslitelná bez vědeckotechnického pokroku. Pokrok ve vědě a technice je v procesu budování socialistické společnosti významným prostředkem i součástí pokroku sociálního a nelze jej ztotožňovat pouze s vytvářením nové a progresivní techniky a technologie. V podmínkách přeměn technologie a organizace práce vznikají nové a vyšší požadavky na kontrolní, řídící a v neposlední řadě i výkonné funkce pracovníků výroby. Nezbytnou podmínkou praktického uplatnění a plného využití objevů na poli vědy a techniky je rozvoj lidského faktoru výroby. Tento aspekt vyzdvihl L. I. Brežněv již na XXV. sjezdu KSSS, když hovořil o tom, že úspěch vědeckotechnického pokroku a „jeho blahodárný vliv na ekonomiku a na všechny stránky života společnosti nemůže zajistit pouze úsilí vědeckých pracovníků. Stále důležitější je zapojovat do tohoto historického procesu všechny účastníky společenské výroby a všechny články hospodářského mechanismu“ [XXV. sjezd 1977 : 45]. Bez rukou dělníků, bez jejich profesionality, iniciativy a angažovaného přístupu k práci by nebyly objevy vědců a techniků prakticky uskutečnitelné.

Na tempa vědeckotechnického pokroku a na růst efektivity výroby velmi významně působí účinné využívání znalostí a návyků pracovníků, stupeň jejich uspokojení z práce a úroveň uvědomělosti v přístupu k práci. Utvářející se moderní materiálně technická základna výroby vyžaduje iniciativního dělníka, který dokáže aktivně přistupovat k měnícím se podmínkám, a to nejen v oblasti výroby a její technologie, ale i v oblasti sociálně psychologické. Postupující pokrok ve vědě a technice bude stále naléhavěji vyžadovat dělníky, jejichž rozhled a schopnost orientovat se v celém výrobním procesu se systematicky zvyšují. Zásadu, že nejnovější vymoženosti vědy a techniky je třeba spojovat s postupnou přeměnou každého pracovníka v uvědoměle jednající subjekt, který se v rostoucí míře podílí na řízení výdeje vlastní pracovní síly, řízení pracoviště, závodu, podniku a tudíž i celé společnosti v souladu s cíli vytčenými politikou komunistické strany, prosazoval již V. I. Lenin [Lenin 1965 : 425]. Formující se výrobní vztahy, jež odpovídají materiálně technické základně nového typu, proto vyžadují dělníka, který má předpoklady plnit náročnější roli ve výrobně technologickém a sociálním systému. Nejde však jenom o zkvalitňování kvalifikačních předpokladů, ale o všestranný rozvoj intelektuálních a morálně volných vlastností účastníků výroby.

Nový charakter práce, který se postupně prosazuje v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem, se utváří v procesu realizace teoretických poznatků v pracovním předmětu, v ovládání nových výrobních prostředků a v pracovní činnosti. Je založen na vzájemném působení objektivních a subjektivních fak-

torů, jinými slovy na přetváření materiálně technických podmínek práce a rozvíjení osobnostních předpokladů pro novou, složitou, tvůrčí a odpovědnou práci. Nově se utvářející vztah k práci je tedy odrazem souhrnu přeměn probíhajících v oblasti materiálně technické základny, řízení národního hospodářství, v oblasti společensko-politické a nezbytně i v oblasti výchovy a vzdělávání.

Právo, ale i společenská povinnost podílet se na rozvoji, řízení a kontrole činnosti socialistických podniků, je jednou ze základních zásad socialistické společnosti. Neustálé rozvíjení socialistické demokracie v řízení výroby, využívání nejrůznějších forem účasti na řízení výroby je důležitým předpokladem upevňování uvědomělého postoje k práci a společnosti v řadách našich pracujících. Všechny formy účasti na řízení výroby, včetně socialistického soutěžení, zlepšovatelského a novátorského hnutí, hnutí brigád socialistické práce atd., pomáhají utvářet socialistický vztah k práci. Ten je výrazem skutečnosti, do jaké míry si pracující osvojili vztah ke společenské výrobě, do jaké míry v nich sílí vědomí socialistického hospodáře a vzrůstá zájem o rozvoj výroby. Proto také G. Husák ve své zprávě přednesené na XVI. sjezdu KSČ zdůraznil, že „smyslem veškerého našeho výchovného úsilí je utvářet všestranně se rozvíjející osobnost člověka, formovat jeho myšlení a citění v duchu našich socialistických ideálů, morálních norem a životních hodnot, aby se v něm rozvinuly nejušlechtlejší rysy hospodáře a tvůrce nové společnosti“ [Sborník 1981 : 36].

Ke klíčovým momentům efektivního uplatňování vědeckotechnického pokroku v praxi proto patří zejména zájem lidí o všeobecný pokrok vědy a techniky a jejich výrobní uplatnění, zájem o uspokojení z tvořivé práce, o zvyšování vzdělání a rozvoj pracovních schopností, zájem o trvalé zlepšování pracovních podmínek a životního prostředí. Přístup k práci, tak jak se utváří v rovině vědomí, se tedy v rovině jednání projevuje jednak ve vlastním pracovním výkonu a jednak v iniciativě pracujících, která je jednou z konkrétních forem účasti pracujících na řízení, správě a kontrole společensko-ekonomických procesů.

V následujícím textu se zaměříme na některé otázky problematiky účasti pracujících (konkrétně dělníků v průmyslových závodech) na řízení výroby. Nedopustíme se snad přílišného zjednodušení, řekneme-li, že iniciativa pracujících nabývá v zásadě dvou základních forem. Kromě institucionalizované formy, do níž spadá hnutí brigád socialistické práce, komplexních racionalizačních brigád, zlepšovatelské hnutí a řada dalších, je to tzv. oblast neformalizované iniciativy či spontánní účasti na řízení. V této souvislosti jde o vytvoření „iniciativního přístupu k práci a úkolům pracoviště, provozu, závodu jako trvalého rysu pracovníka“ [Krumpl—Zich 1975 : 88]. Předmětem našich dalších úvah je především tato neformální, více méně spontánní účast pracujících na řízení výroby, která se projevuje zejména v aktivní účasti na výrobních poradách a schůzích, v připomínkách k organizaci práce a problémům výroby, v zájmu o perspektivu závodu atd.

Opiráme se zde nejen o závěry sociologických výzkumů věnovaných problematice iniciativy pracujících a sociálně politické aktivity dělníků,⁽¹⁾ ale i o výsledky řady dalších výzkumů, které se problematiky účasti pracujících

(1) Zejména jde o průzkum problematiky rozvíjení pracovní iniciativy pracujících, který byl uskutečněn Ústřední radou odborů v roce 1973 [viz Krumpl — Zich 1975] a empirické šetření sociálně politické aktivity dělníků na vybraných průmyslových závodech uskutečněné katedrou vědeckého komunismu VŠP ÚV KSČ v roce 1979 [viz Zich 1980a].

na řízení dotýkají zprostředkovaně(2) [zejména jde o výzkumy zabývající se problémy práce a životního způsobu]. Uvedené výzkumy nám sloužily jako odrazový můstek pro analýzu a interpretaci výsledků dat výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech*,(3) jehož hlavním cílem bylo přispět ke zjištění konkrétních rysů a vývojových tendencí významných stránek prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy v současném období. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že naše závěry, především ty, které se opírají pouze o výsledky naposled citovaného výzkumu, je třeba považovat za hypotetické. Mimo jiné i z toho důvodu, že výběr zkoumaného souboru byl zcela podřízen hlavním cílům výzkumu a omezil se na dělníky pracující v klíčových odvětvích našeho průmyslu. Data tohoto výzkumu sice poskytují řadu informací, na jejichž základě si lze učinit konkrétnější představu o účasti dělníků na řízení výroby, nelze je však zobecňovat.

* * *

Přestože empirické výzkumy zabývající se problematikou iniciativy a účasti na řízení výroby využívají různých metod a základní pojmy operacionalizují různým způsobem, jejich závěry se v mnohém shodují. Na základě většiny z nich lze říci, že účast pracujících na řízení výroby se v zásadě realizuje ve dvou rovinách. Základní rovinou, kterou jsme nazvali „rovina masové účasti pracujících na řízení“, je oblast aktivity, jejíž výsledek má bezprostřední dopad na pracovní situaci jedince. Jde o aktivní účast při řešení problémů na konkrétním pracovišti, které přímo ovlivňuje pracovní výkon (přidělování úkolů, bezpečnost a organizace práce, pracovní prostředí atd.). Přívlastku „masová“ jsme zde užili proto, že uvedená forma účasti pracujících na řízení je v našich závodech formou zcela samozřejmou a všeobecně rozšířenou. Lze předpokládat, že zastoupení zcela pasivních jedinců, kteří se neúčastní řešení problémů výroby ani v této rovině, je v řadách našich pracujících zanedbatelné (v rámci výzkumu *Dělnická třída v průmyslových závodech* činilo 6 %).

Druhou rovinou je oblast iniciativy, která není orientována pouze na bezprostřední pracovní výkon jedince, ale je zaměřena spíše k jeho širším výrobně ekonomickým, společenským a politickým souvislostem (aktivní účast při řešení obecnějších problémů týkajících se širších organizačních jednotek nebo i celého podniku, jako např. připomínky k technickému zajištění výroby, účast při tvorbě různých dokumentů a usnesení apod.). Tuto oblast iniciativy jsme nazvali „vyšší rovinou účasti pracujících na řízení“, neboť jde o mimořádnou iniciativu a vysoce angažovaný vztah k práci(4) a tím k celé společnosti.

V této souvislosti by bylo přesnější hovořit na jedné straně o „rovině masové neformalizované účasti pracujících při řešení technicko-organizačních problémů výroby“ a „rovině neformalizované účasti pracujících při řešení technicko-organizačních problémů výroby, která je vyšší než běžná“. Vyšší ro-

(2) Jsou to např. výzkumy prováděné Domem techniky ČVTS v Pardubicích [viz Sekundární analýza 1972], četné výzkumy VÚSTE a ČSVÚPSV. Z výzkumů ÚFS ČSAV jde například o mezinárodní komparační výzkum *Automatizace a průmysloví dělníci* [viz Charvát — Řehák — Tuček 1977] a řada dalších.

(3) Výzkum byl proveden pracovníky oddělení pro výzkum dělnické třídy ÚFS ČSAV. Terénní fáze proběhla v březnu a dubnu roku 1979 ve třech průmyslových závodech (strojírenském, elektrotechnickém a chemickém) v Praze a Ústí nad Labem. Základní soubor tvoří 1491 dělníků a srovnávací soubor 226 příslušníků technické inteligence.

(4) Na základě údajů mezinárodního výzkumu na téma sbližování dělníků a inteligence lze předpokládat, že existence uvedených dvou rovin účasti na řízení není československým specifikem, neboť je lze zjistit i v ostatních socialistických (přínejmenším evropských) zemích [Sbližení 1981].

vina účasti pracujících na řízení v pravém smyslu slova totiž nezahrnuje pouze technicko-organizační oblast, ale i aktivitu v organizacích a institucích jak v závodě, tak i mimo pracoviště. V následujícím textu jsme se však soustředili na problematiku iniciativy v oblasti technicko-organizační. Pojmů „rovina masové účasti“ a „vyšší rovina účasti“ zde užíváme pro lepší přehlednost a je třeba je považovat pouze za pracovní.

Hlubší analýza uvedených dvou rovin účasti pracujících na řízení v datech našeho výzkumu ukázala, že odpovědi na jednotlivé otázky, jejichž pomocí jsme zjišťovali míru účasti na řízení, tvoří určité kontinuum, přesněji řečeno aditivní škálu, tj. skalogram. Jednoduše řečeno, ukazuje se, že ten, kdo se aktivně účastní řešení problémů v rámci celého závodu, neponechává stranou svého zájmu ani problémy na vlastním pracovišti. Naopak, je-li někdo netečný k situaci na svém pracovišti, nelze očekávat, že se bude zajímat o problémy obecnější povahy. Odpovědi na baterii otázek, týkajících se spontánní účasti na řízení výroby, tedy nelze v žádném případě považovat za náhodné, neboť tvoří smysluplný a sevřený celek, o němž lze předpokládat, že odráží ucelený názor, určitý stav vědomí.

Pokud přijmeme hypotézu, že angažovaný postoj k práci a iniciativní účast na řízení je konkrétním výrazem stavu vědomí jednotlivce, nebo jinak řečeno jeho odrazem, můžeme na základě dat našeho výzkumu předpokládat, že dělníci plně se účastnící řízení výroby si lépe než ostatní uvědomují dialektiku osobních a společenských, krátkodobých a perspektivních zájmů. K tomuto závěru nás vede zjištění, že skalogram účasti na řízení, který jsme zkonstruovali a ověřili na datech našeho výzkumu, důsledně postupuje od položek vztahujících se k účasti při řešení těch nejkonkrétnějších problémů (rozdělování pracovních úkolů na pracovišti) přes položky indikující zájem o obecnější problémy (technické zajištění výroby) až k těm nejperspektivnějším (účast při tvorbě hospodářského plánu).

Domníváme se proto, že pokud by se prokázala obecná platnost tohoto závěru, mohl by skalogram účasti na řízení (po dalším ověření a hlubším propracování) sloužit jako jeden z prostředků operacionalizace v empirických výzkumech zabývajících se problematikou vědomí, jejichž potřeba se ukazuje stále naléhavější. Konkrétně zde máme na mysli otázku, do jaké míry si lidé uvědomují, že uspokojení jejich osobních zájmů je podmíněno uspokojením zájmů celospolečenských, tj. do jaké míry jsou si vědomi sociální zprostředkovanosti uspokojení svých zájmů.[5]

Vyjdeme-li z výše uvedeného předpokladu, potom relativně nižší aktivitu ve vyšší rovině účasti na řízení (v rámci našeho výzkumu činil podíl dělníků plně se účastnících řízení v této rovině 14 %) lze interpretovat i v tom smyslu, že s vědomím sociální zprostředkovanosti uspokojení svých osobních zájmů se zatím setkáváme jen u části dělníků. Proč tomu tak je? Určité vysvětlení nám může poskytnout odpověď na otázku, jakým způsobem, respektive v jakém kontextu, se toto vědomí manifestované v iniciativním přístupu k práci a angažovaném přístupu k řešení problémů výroby utváří.

Data našeho výzkumu celkem přesvědčivě prokázala, že problematika iniciativního přístupu k práci souvisí především s povahou a obsahem vykonávané práce. Zdá se, že čím je práce náročnější z hlediska samostatného rozhodování a myšlení, tím spíše se ten, kdo ji vykonává, zajímá o vše, co s ní souvisí, uvědomuje si širší souvislosti a zajímá se tedy i o problémy výroby a podniku

(5) Zde je ovšem třeba zdůraznit, že tak jako většina nástrojů empirického výzkumu, má takový skalogram řadu omezení. V konkrétním výzkumu je proto nezbytné ho doplnit dalšími nástroji a technikami, přičemž jeho konstrukci bude v průběhu další práce nutné pevněji zasadit do širšího teoretického rámce.

jako celku. Vztah mezi povahou práce a mírou účasti na řízení se samozřejmě v konkrétních společenských procesech neprosazuje takto přímo, neboť je modifikován řadou dalších vlivů. Nicméně se ukazuje, že dělníci, kteří přistupují k práci pasívně a nezajímají se ani o problémy na vlastním pracovišti a tím méně o problémy výroby, vykonávají zpravidla nejméně kvalifikovanou, převážně monotónní práci, v níž lze jen těžko najít uspokojení a k níž si lze obtížně vybudovat hlubší vztah.

Zdá se tedy, že nekvalifikovaná, monotónní a rutinní práce, která nepřináší uspokojení a jejíž vykonávání je prostředkem realizace osobních potřeb a zájmů spíše mimo oblast práce, není a pravděpodobně ani nemůže být prací, k níž člověk přistupuje s osobním zaujetím. Naopak, osobní zaujetí pro to, co člověk dělá, je jednou z důležitých podmínek jeho dobrého vztahu k práci, který se mimo jiné projevuje v zájmu nejen o vlastní pracovní výkon, ale i o jeho širší souvislosti. Iniciativní dělníci, kteří se účastní řízení výroby i v té nejvyšší rovině, zpravidla vykonávají náročnější práci spíše tvůrčí povahy, vyžadující samostatné rozhodování na základě vlastního úsudku a zkušeností. Souvislost angažovaného přístupu k práci s její povahou dokumentujeme na datech našeho výzkumu v tabulce 1. Pro lepší orientaci jsme údaje stáhli do menšího počtu řádků (vždy pro dvě hodnoty skalogramu společně).

Kromě objektivní povahy práce zde však hrají důležitou roli i nároky, které na povahu a obsah práce dělníci kladou. Instrumentální a pasivní postoj k práci

Tabulka 1. Skalogram vyšší roviny účasti na řízení ve vybraných profesních skupinách dělníků (v %)

Hodnoty skalogramu	Profesní skupiny*)					Celkem
	obráběči	montéři	obsluha	údržba	mecha-nici	
0 Žádná účast na řízení	31,6	30,3	20,2	22,3	34,4	28,3
1 Kritika nedostatků na výrobní poradě	38,6	31,0	28,5	24,5	37,4	31,1
2 Účast při tvorbě návrhu kolektivní smlouvy						
3 Připomínky k technickému zajištění výroby na výrobní poradě	22,8	21,0	23,1	21,3	15,4	19,7
4 Účast při tvorbě plánu						
5 Připomínky k perspektivám provozu na výrobní poradě	7,0	17,6	28,5	31,9	12,8	20,9
6 Účast při tvorbě výrobního hospodářského plánu						
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Průměrné hodnoty	1,8	2,2	2,9	2,9	1,8	2,3

*) Do kategorie obsluhy jsme zahrnuli dělníky obsluhující složitější zařízení, především chemického průmyslu. V kategorii mechaniků jsou soustředěny zejména ženy vykonávající většinou jemnou a monotónní práci při výrobě a sestavování polovodičových prvků. Do kategorie montérů jsme zařadili pracovníky ve strojírenských montážních dílnách. Kategorie údržbářů zahrnuje pracovníky údržbářských pracovišť. Obráběči představují soustružníky, frézáře, vrtáře, brusíče, karuseláře a horizontéry.

totíž zaujímají rovněž dělníci, kteří sice vykonávají relativně složitější práci, avšak nevyužívají při jejím výkonu své osobní předpoklady, tj. reálnou kvalifikaci, schopnosti a vědomosti. Naopak iniciativnější přístup zaujímají často dělníci, kteří sice z hlediska samostatného rozhodování nevykonávají příliš náročnou práci, ale cítí se v ní dobře využiti. Důležitou roli zde tedy hraje vzájemný vztah mezi kvalifikací, která je pro výkon práce nutná, a skutečnou kvalifikací pracovníka. Jinými slovy, aktivní přístup k řešení obecnějších problémů v rámci celého podniku je kromě objektivní povahy práce významně ovlivňován i tím, zda vykonávaná práce odpovídá nárokům, které na ni pracovník klade, tj. subjektivně vnímanou složitostí práce. Vliv objektivní a subjektivně vnímané složitosti práce zde působí komplementárně. Uvedený vztah

Tabulka 2. Vliv kvalifikačního zařazení dělníků a realizace v práci) na účast při řešení problémů výroby (průměrné hodnoty skalogramu vyšší roviny účasti na řízení)*

Zařazení do tříd TKK	Míra realizace ve vykonávané práci			celkem
	nízká	průměrná	plná	
3—4	0,9	1,2	1,7	1,2
5	1,7	1,5	2,1	1,8
6	2,3	2,1	2,7	2,4
7	2,8	2,9	3,2	3,0
8—9	.	3,3	3,9	3,6
Celkem	1,9	2,1	2,7	2,3

*) Proměnnou, charakterizující míru realizace ve vykonávané práci, jsme konstruovali na základě negativních odpovědí na otázky, týkající se spokojenosti s prací z hlediska její zajímavosti, možnosti využít při jejím výkonu kvalifikaci a uplatnit osobní záliby. Konstrukci této proměnné předcházela řada analýz, jejichž prezentace přesahuje cíle této práce. Její využití i v jinak zaměřených analýzách nás vedlo k závěru, že ji lze považovat za celkem spolehlivý indikátor míry realizace ve vykonávané práci.

je patrný z tabulky č. 2, v níž uvádíme průměrné hodnoty skalogramu vyšší roviny účasti na řízení v jednotlivých třídách tarifně kvalifikačního katalogu (dále jen TKK) v závislosti na dosažené míře realizace osobních předpokladů ve vykonávané práci. Průměrná hodnota skalogramu stoupá jak se zařazením respondentů do tříd TKK, tak s mírou realizace ve vykonávané práci. Dodejme, že v obou případech jde o statisticky významný lineární vztah, přičemž závislost na kvalifikačním zařazení je silnější.

V empirických výzkumech zabývajících se problematikou práce a účasti na řízení se uvedené souvislosti projevují ve zjištění, že s nízkou mírou účasti na řízení či s pasivitou se setkáváme daleko častěji u žen než u mužů a spíše v řadách mládeže než u dospělých dělníků. Tak například zjištění, že se starší příslušníci dělnické třídy ve srovnání s mladšími angažují při řešení problémů častěji, lze vysvětlit především jejich zkušenostmi a konec konců i vyšší autoritou v závodě. Je logické, že starší pracovníci se častěji cítí kompetentní vyjádřit se i k problémům velmi obecným, což je ve srovnání s mladými, méně zkušenými dělníky více motivuje k aktivní účasti na řízení výroby. Jak si však vysvětlit skutečnost, že přirozený „ostych“ mladých dělníků, teprve získávajících pracovní a životní zkušenosti, někdy přechází v pasivitu a že všeobecně známá zvýšená kritičnost mládeže v některých případech vede k nespokojenosti mladých dělníků s pracovními podmínkami (organizace práce, pracovní prostředí, technické vybavení apod.) než k aktivní snaze o jejich zlepšení? Zde podle našeho názoru mimo jiné působí relativně nízká míra seberealizace mladých dělníků ve vykonávané práci, která souvisí především se

sníženou možností uplatnit v práci získanou kvalifikaci, jež vyplývá z nesouladu mezi vývojem výrobních podmínek a dynamikou profesní přípravy. (V našem výzkumu uvedlo 50 % dělníků mladších 30 let, že ve své práci nevyužijí získanou kvalifikaci, zatímco v ostatních věkových kategoriích se tento podíl pohyboval mezi 12 a 20 %.)

Předpoklad, že vývoj mechanizace a automatizace výroby povede k podstatnému zvýšení diferenciaci a kvalifikovanosti dělnické práce, se ukázal jako předčasný [Kutta a kol. 1974 : 13—56]. V této souvislosti došlo k určitým disproporcím, které se odrážejí v údajích o využívání kvalifikace v dělnických povoláních. V roce 1979 nepracovalo v povolání, kterému se vyučili, 32 % dělníků a provozních pracovníků. I když podíl dělníků nevyužívajících získanou kvalifikaci neustále klesá, absolutní počty těchto pracovníků nadále vzrůstají. Více než polovina dělníků a provozních pracovníků, kteří nepracují v oboru vyučení, pracuje v průmyslu [Analýza 1980].

Skutečnost, že profesní příprava mládeže se nutně musí opírat o předpokládaný charakter kvalifikačních nároků práce, spolu s faktem, že naše poznání není dosud na takové úrovni, abychom dokázali přesně určit tempa růstu těchto nároků, vede i k určitým rozporům, a to zejména v souvislosti s využíváním získané kvalifikace. Tak například v průběhu této pětiletky prakticky přestane nastupovat do zaměstnání dorost přímo ze základních škol. Podniky proto musí hledat náhradu pro reprodukci nekvalifikovaných míst mezi absolventy dvouletých učebních oborů. Zároveň v současné době dochází a ještě několik let bude docházet k relativnímu nadbytku absolventů středních škol. Podle směrnice o regulaci zaměstnanosti mohou podniky „přijímat zejména absolventy středních odborných škol na dělnická pracovní místa, jejichž zastávání vyžaduje vědomosti a dovednosti na úrovni střední odborné školy“ [Jednotná regulace 1981 : 22].

Podíl absolventů s úplným středním odborným vzděláním, kteří se uplatnili v náročných dělnických povoláních, kde nejvyšší dělnická kvalifikace a úplné střední odborné vzdělání jsou navzájem zastupitelné, však zatím činí pouze cca 20 % [Barák 1981; 68—78], přičemž v průmyslu je tento údaj pravděpodobně daleko vyšší. (Z představitelů skupiny vyučených dělníků s úplným středoškolským vzděláním odpovědělo v našem výzkumu 44 %, že v práci nevyužijí svou kvalifikaci.)

Je přirozené, že u mládeže se setkáváme s nižší mírou seberealizace v práci než u dospělých. Důležitým činitelem je v této souvislosti skutečnost, že děvčata a chlapci, kteří zahajují svoji pracovní dráhu, teprve hledají práci, která by odpovídala jejich představám, sklonům, zájmům a kvalifikaci. Lze se domnívat, že určitý optimismus předchozích let spojený s představou rychlého nástupu vědeckotechnické revoluce vzbudil u nově nastupující generace dělníků iluze, že budou vykonávat náročnou práci v podmínkách té nejmodernější materiálně technické základny, což však u většiny z nich nemohlo být zatím naplněno. Tato skutečnost spolu se současným stavem ve využívání kvalifikace činí dnes proces adaptace na novou životní situaci (zahájení ekonomické aktivity) pravděpodobně složitější. Podle našeho názoru může právě tato situace přispívat k nižší míře spontánní iniciativy a účasti na řízení výroby u nastupující generace dělníků. Zde je třeba jen litovat, že nemáme k dispozici srovnatelný materiál ani o míře seberealizace v práci, ani o míře neformalizované pracovní iniciativy z dřívějšího období, na jehož základě by bylo možné tuto hypotézu alespoň částečně prověřit.

Při úvahách o určité pasivitě a nižší účasti žen na řízení je třeba si nejprve uvědomit, že práce v životě většiny žen, alespoň v určitém období jejich života, stojí v pořadí hodnot až za péčí o rodinu. Ne vždy je práce pro ženu hlav-

ním nebo alespoň rovnocenným zdrojem seberealizace, jako je tomu u značné části mužů. Zvláště na počátku produktivního věku, a tedy na počátku pracovní dráhy, se ženy orientují především na rodinný život. Pro matky nezletilých dětí se péče o rodinu a domácnost stává v této fázi rodinného cyklu dominujícím faktorem způsobu života a určuje všechny ostatní činnosti. Vztah velké části mladých dělnic k práci je proto často instrumentální, což mimo jiné souvisí i s tím, že se dosud nepodařilo uvést do souladu společenské uplatnění ženy v roli matky s jejím uplatněním v roli tvůrkyně materiálních či duchovních hodnot. Neosobní vztah některých dělnic k vykonávané práci, vyplývající z jejich orientace na rodinný život, je navíc posilován skutečností, že v jednotvárné a nekvalifikované práci, kterou ženy vykonávají častěji než muži, lze jen stěží uplatnit osobní schopnosti a předpoklady. Podíl žen na skupině nekvalifikovaných dělníků stoupl z 41,8 % v roce 1959 na 61,2 % v roce 1979. Navíc jsou to dosud častěji ženy než muži, kdo nevyužívá získanou kvalifikaci, přestože mezi pracovníky nevyužívajícími získanou kvalifikaci klesá podíl dělnic rychleji než podíl dělníků. V průmyslu v roce 1979 činil rozdíl ve využívání kvalifikace dělníků a dělnic 10 bodů [Analýza 1980].

Ačkoliv však ženy v práci nevyužívají získanou kvalifikaci častěji než muži, daleko méně si na tento fakt stěžují. Je tomu tak pravděpodobně proto, že ve své většině mají na vykonávanou práci z tohoto hlediska nižší nároky. Data našeho výzkumu totiž ukázala, že dělnice na rozdíl od dělníků nezdůrazňují jako důležitý faktor spokojenosti v zaměstnání zajímavost vykonávané práce. Práce je pro ně často pouze zdrojem zvýšení rodinných příjmů a uspokojení širších sociálních potřeb. Proto také daleko častěji než muži nemají k závodu vyhraněný vztah. To se projevuje mimo jiné i v tom, že k obecnějším problémům, které se zde vyskytují, zastávají někdy i lhostejné stanovisko. Svůj zájem v závodě orientují především k problémům, které se jich týkají zcela bezprostředně. Nižší aktivitu žen lze vidět i v tom, že pracovní angažovanost a iniciativu projevují spíše v institucionalizovaných formách. Spontánní účast na řízení výroby ve vyšší rovině lze pozorovat spíše u starších žen, u nichž péče o rodinu ustupuje do pozadí, a u žen vykonávajících kvalifikovanou práci, v níž uplatní kvalifikační předpoklady a osobní schopnosti.

Skutečnost, že spontánní účast na řízení výroby projevují spíše muži než ženy a spíše starší dělníci než mladší, je tedy třeba posuzovat v souvislosti se zjištěním, že jsou to právě mladí dělníci a ženy, u nichž kvalifikace často není v souladu s kvalifikačními požadavky vykonávané práce. Pokud jde o ženy, je třeba vzít také v úvahu jejich relativně vyšší podíl na nekvalifikované rutinní a monotónní práci. Ukázali jsme, že právě tyto dva faktory (objektivní povaha práce a povaha práce ve vztahu k získané kvalifikaci) významně ovlivňují angažovaný a iniciativní přístup k práci a tudíž aktivitu ve vyšší rovině účasti pracujících na řízení výroby.

Dříve než přejdeme k závěru, ještě několik slov o často uváděném faktoru vzdělání. V prvé řadě je třeba zdůraznit, že vliv faktoru vzdělání se ukazuje jako významný tehdy, srovnáváme-li (či zkoumáme-li zároveň) dělníky s příslušníky technické inteligence. Toto zjištění je logickým důsledkem skutečnosti, že vzdělání je konec konců jedním z důležitých definičních znaků odlišujících v empirických výzkumech dělníky od příslušníků technické inteligence. Vzdělání zde především implikuje rozdílné postavení lidí ve společenské dělbě práce, rozdílný obsah této práce a zákonitě i odlišnost přípravy k jejímu výkonu [Zich 1980 b : 300]. Pokud jde o dělníky, lze říci, že vzdělání či odborná příprava samy o sobě angažovaný přístup k práci neovlivňují. Vyšší vzdělání či jiná kvalifikace (vyučení, speciální kursy apod.), jak ukázal náš vý-

zkum, vedou k iniciativnímu přístupu k řešení problémů výroby tehdy, jsou-li ve vykonávané práci využity.

Hypotézu o rozhodujícím významu povahy a obsahu práce, a to jak objektivně, tak z hlediska toho, kdo ji vykonává, podpořily i výsledky analýzy parciálních korelací a vícenásobné regresní analýzy. Do zpracování byl zahrnut skalogram vyšší roviny účasti na řízení společně s těmito proměnnými: „třída TKK“ (ukazatel objektivní složitosti práce), „míra realizace v práci“ (ukazatel subjektivně vnímané složitosti práce), „věk“, „pohlaví“ a „kvalifikace“ (kombinovaný ukazatel dosaženého vzdělání a odborné přípravy). Obě metody celkem jednoznačně prokázaly, že nejsilnější vliv má proměnná „třída TKK“ (i v případě, je-li kontrolován vliv ostatních proměnných) a „míra realizace v práci“. Určitý vliv mají i proměnné „pohlaví“ a „věk“. Proměnná „kvalifikace“ v této souvislosti na míru účasti při řešení problémů závodu prakticky nepůsobí.

Na základě našich analýz se tedy ukazuje, že vliv věku, pohlaví a především vzdělání (kvalifikace) je z velké části zprostředkován povahou vykonávané práce, jejíž vliv je mimo vši pochybnost.(6)

V této souvislosti uveďme ještě jednu technickou poznámku. V analýzách jsme pracovali se dvěma skalogramy, a to se skalogramem masové účasti na řízení a se skalogramem vyšší roviny účasti na řízení. V tomto příspěvku jsme se pro jednoduchost a větší názornost zabývali pouze skalogramem vyšší roviny účasti na řízení. Výsledky analýz, při nichž jsme pracovali se skalogramem masové účasti, plně podporují závěry a hypotézy, které jsme vyvodili výše. Naše tvrzení tak jsou podpořena ze dvou stran. Jde totiž o to, že jakožto indikátoru spontánní účasti na řízení je třeba využít skalogramu roviny masové účasti na řízení v negativním smyslu, neboť s ním lze pracovat pouze jako s indikátorem pasivity. Vzhledem k tomu, že většina souboru dosahuje na tomto skalogramu maximálního skóre, má smysl jeho pomocí izolovat zcela pasivní jedince, kterými jsou zejména představitelé nekvalifikovaných profesí, dělníci, kteří se ve své práci nerealizují atd.

* * *

Pokusme se nyní odpovědět na otázku, kterou jsme si položili výše. V jakém kontextu se v řadách naší dělnické třídy, přesněji u dělníků pracujících v klíčových odvětvích našeho průmyslu, utváří vědomí sociální zprostředkovanosti uspokojení osobních zájmů? Přestože naše analýzy nelze považovat za vyčerpávající a neopravňují nás zodpovědět tuto otázku v celé její šíři, je zřejmé, že velmi významný je v této souvislosti kontext práce, jehož prostřednictvím se uplatňuje získané vzdělání či jinak získaná kvalifikace. Povaha a obsah vykonávané práce jsou rozhodující, neboť k všestrannému rozvoji osobnosti a k pochopení i těch nejširších souvislostí pracovní situace a celého života jednotlivce přispívají znalosti a vědomosti získané výchovou a vzděláním jen tehdy, jsou-li prověřovány a dále rozvíjeny vlastní zkušeností v každodenní praxi.

Socialistický přístup k práci, tj. pochopení dialektiky individuálních a společenských zájmů a odtud plynoucí aktivní zájem o širší souvislosti vykonávané práce a spontánní účast na řízení výroby při řešení celopodnikových problémů, se tak zcela zřetelně utváří v těsné souvislosti s uplatňováním vědeckotechnického pokroku ve výrobě. Dialektika a odtud plynoucí rozpory realizace vědeckotechnického pokroku jsou zřejmé. Postupně se prosazující nová

(6) Vliv charakteru a obsahu vykonávané práce (resp. pracovního zařazení) byl prokázán i některými jinými výzkumy [viz například Zich 1980(a) 72–73; Kruppl – Zich 1975: 18–19].

povaha a obsah práce vyžadují kvalifikační a vzdělanostní přípravu na vyšší úrovni, než tomu bylo dříve. Jejím uplatňováním v praxi roste i všeobecný rozhled a uvědomělost pracujících, tj. jeden ze základních předpokladů realizace a rozvíjení vědeckotechnického pokroku v podmínkách socialismu.

V této souvislosti si musíme uvědomit, že v současné době je stále ještě třeba doplňovat a modernizovat stávající základní prostředky, protože jejich značná část je zastaralá. (7) Téměř polovinu základních fondů našeho hospodářství tvoří jednoduchá a mechanizovaná zařízení, přičemž procento dělníků, využívajících při práci těchto zařízení, je daleko vyšší. A naopak, činila-li v roce 1978 v objemu základních fondů našeho hospodářství plně automatizovaná zařízení necelých 12 %, potom procento dělníků obsluhujících tato zařízení je téměř zanedbatelné [Reprodukce 1979]. Lze tedy konstatovat, že počty pracovních míst s požadavkem nekvalifikované práce se snižují pomalu [Analýza 1980]. I když vztah mezi objektivní a subjektivně vnímanou složitostí práce na jedné straně a mírou aktivní účasti na řízení výrobního procesu na straně druhé nelze absolutizovat, nelze jej rovněž podceňovat. Domníváme se proto, že vysvětlení relativně nízkého zapojení dělníků (zejména žen a mládeže) ve vyšší rovině neformalizované účasti při řešení technicko-organizačních problémů výroby, které bylo zachyceno celou řadou empirických výzkumů, je mimo jiné třeba hledat i zde.

V souvislosti s tím, jak se v současné době dostávají do popředí otázky kvality a efektivnosti výroby, podmíněné vědeckotechnickým rozvojem a jeho rychlou a účinnou aplikací, je třeba akcentovat otázky mobilizace vnitřních zdrojů lidské činnosti, širokého rozvoje tvůrčího přístupu, iniciativnosti v práci a angažovanosti ve veřejném životě. Pracovní iniciativa a účast na řízení navíc patří k nejdůležitějším formám uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy. Plná realizace této role předpokládá jak mohutný rozvoj výrobních sil, tak úplné osvojení vlastnických vztahů ve společenském vědomí a praktické činnosti lidí. Revoluční socialistické přeměny otevřely prostor soustavnému pokroku v rozvoji výrobních sil a výrobních vztahů, i když je ho dosahováno v dialekticky rozporném vývojovém procesu. Rozpornost vývojového procesu je důležitou hnací silou rozvoje socialistické ekonomiky, přičemž existující nerovnoměrnosti jsou zároveň rezervou dalšího sociálního rozvoje.

Proces sociálního rozvoje dělnické třídy je neoddelitelně spjat s uplatňováním vědeckotechnického pokroku a je tak jednou ze základních podmínek intenzifikace společenské výroby a dalšího rozvoje celé společnosti. Nový charakter a obsah práce se prosazuje postupně, zvyšuje kulturně technickou úroveň dělnické třídy a posiluje její tvůrčí potenciál. Tím přispívá k utváření nového, socialistického vztahu k práci, k upevňování principů a hodnotových norem socialismu a posílení socialistického způsobu života.

Literatura

- Analýza, reprodukce, rozmístování a využívání kvalifikovaných dělníků a provozních pracovníků v socialistickém sektoru národního hospodářství.* Zprávy a rozborů FSÚ. Praha, FSÚ 1980.
- Barák, L. a kol.: *Aktuální problémy kvalifikace a vzdělání v čsl. národním hospodářství.* Praha, EÚ ČSAV 1981.
- XXV. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1977.
- Charvát, F. — Řehák, J. — Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se technologie.* Sociologický časopis 1977, č. 6, s. 583—609.

(7) Této skutečnosti jsou si dělníci velmi dobře vědomi. V našem výzkumu se pouze 21 % dotázaných dělníků domnívá, že zařízení v závodě, kde pracují, odpovídá současné světové úrovni.

- Jednotná regulace zaměstnanosti.* Příloha Hospodářských novin 1981, č. 42.
- Krumpal, J. — Zich, F.: *Rozvoj iniciativy pracujících.* Praha, Práce 1975.
- Kutta, F. a kol.: *Tvorba a využívání zdrojů pracovních sil v období nastupující vědeckotechnické revoluce v ČSSR.* In: *Problémy vývoje a efektivního využívání pracovních sil ve vědeckotechnické revoluci.* Praha, EÚ ČSAV 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1965.
- Reprodukce, technická úroveň a využití základních prostředků v letech 1976—1978.* Zprávy a rozborů FSÚ. Praha, FSÚ 1979.
- Sbliženiye rabočego klassa i intelligencii. Ischodnyy mat'erial meždunarodnogo issledovaniya.* Praha, UFS ČSAV 1981.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1981.
- Sekundární analýza výzkumů soužití pracovníků na závodech.* Pardubice, Dům techniky ČVTS 1972.
- Zich, F.: *Význam rozvoje politické aktivity dělníků v procesu formování socialistického způsobu života.* Praha, Ústav pro výzkum kultury 1980 (a).
- Zich, F.: *Poznámky k určení úlohy a místa politické aktivity ve způsobu života.* Sociologický časopis 1980, č. 3, s. 294—301 (b).

Резюме

Я. Шандерова: Участие промышлен ных рабочих в управлении производством: некоторые влияния и взаимосвязь

В статье дается информация о некоторых результатах исследования, проведенного работниками отдела исследования рабочего класса Института философии и социологии ЧСАН. Результаты исследования анализируются и интерпретируются в конфронтации с результатами других исследований, посвященных проблематике участия трудящихся в управлении и трудовой инициативы. В этой связи автор формулирует несколько обобщающих гипотез.

В статье конкретно изучается проблематика т. наз. неформализованного участия промышленных рабочих в управлении производством в технико-организационной области. В рамках этой проблематики здесь различаются две плоскости. Первая плоскость — это плоскость массового неформализованного участия трудящихся в решении технико-организационных проблем производства; это, следовательно, область активности, результат которой непосредственно сказывается на трудовом положении индивида. Второй плоскостью является здесь плоскость более высокого участия по сравнению с общепринятым, т. е. область инициативы, которая ориентирована не только на трудовую выработку, на непосредственные результаты труда, а скорее на его более широкие производственно-экономические и другие взаимосвязи. Анализ данных позволяет высказать предположение, что рабочие, участвующие в управлении производством в «вышей плоскости» очевидно больше других, осознают диалектику личных и общественных, краткосрочных и перспективных интересов.

Мера участия рабочих в управлении производством на «более высоком уровне» изучается в связи с характером выполняемого труда, степенью самореализации в трудовой деятельности и квалификацией, причем принимается во внимание фактор возраста и пола. Данные исследования показывают, что чем сложнее трудовая деятельность и требовательнее с точки зрения принятия самостоятельных решений и самостоятельного мышления, тем скорее исполняющий ее интересуется всем, что с ней связано, осознает более широкие взаимосвязи, интересуется проблемами производства и предприятия в целом. Но, кроме объективного характера трудовой деятельности, важную роль здесь играют также требования, предъявляемые к характеру и содержанию труда рабочими. Инициативный подход к работе чаще проявляется среди рабочих, которые, правда, с точки зрения принятия самостоятельных решений не выполняют особо сложную работу, но чувствуют себя хорошо использованными на этой работе. В эмпирических исследованиях, посвященных этой проблематике, приведенные взаимосвязи проявляются в установленном факте, что с более низкой степенью участия в управлении производством мы сталкиваемся чаще у женщин, чем у мужчин, и скорее в рядах молодежи чем среди взрослых рабочих.

Анализ данных ведет к предположению, что объяснение сравнительно более низкой степени участия рабочих в более высокой плоскости неформализованного участия в решении технико-организационных проблем производства, особенно женщин и молодежи, установленной в ряде эмпирических исследований, следует, кроме прочего, усматривать и в том, что модернизация основных средств в нашей стране до сих пор не завершена, и что количество рабочих мест с требованием неквалифицированного труда снижается

недостаточно быстро. Но тем не менее постепенно утверждающиеся новые характер и содержание труда повышают культурно-технический уровень представителей рабочего класса, повышают его творческий потенциал, содействуя тем самым формированию нового, все более сознательного отношения к труду.

Summary

J. Šanderová: Participation of Industrial Workers in Production Management: Some Influences and Correlations

The article reports on some of the results achieved by a research project undertaken by the Department for Research of the Working Class of the Institute For Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Science in Prague. The data analysis and interpretation includes a comparison of the results amassed by other research projects dealing with the problem of workers' participation in management and work initiative. That enables the author to spell out several generalising hypotheses.

The article discusses what is called non-formalized participation of industrial workers in production management in the technical-organizational sphere. Two basic planes are distinguished in this field. The first is the level of mass non-formalized participation of workers in the solution of technical and organizational problems of production, an area with immediate impact on the labour situation of the individual. The other plane is the level of higher participation than usual, i. e. the sphere of initiative which is not merely oriented on work performance but is rather focused on its broader production-economic and other aspects. A data analysis indicates that worker participants in production management on the 'higher level' are more aware than others of the dialectics of personal and social, short-term and perspective interests.

The rate of workers' participation in production management on the 'higher level' is being examined in connection with the nature of the work performed, the rate of workers' self-assertion at work and qualification while the factor of age and sex is also taken into consideration. The data obtained by the research project demonstrate that the more demanding is the work from the viewpoint of independent decision-making and thinking, the more probably is the person who performs this work likely to take an interest in everything connected with it, to appreciate broader aspects and to take to his heart the problems facing production and the enterprise as a whole. In addition to the objective nature of labour a significant role is also played by worker's claims on the character and content of labour. An initiative attitude is frequently assumed by workers who — from the point of view of independent decision making — do not perform any demanding work but who feel their potentials are being used to the full. In empirical studies dealing with these problems the above-mentioned aspects have appeared in the shape of statements to the effect that a lower rate of participation in production management is encountered more frequently in the case of women than men and more among young people than adult workers.

A data analysis has shown that an explanation of the relatively lower involvement of workers in the higher level of non-formalized participation in the solution of technical-organizational problems in production, especially as concerns women and youth which has been registered by numerous empirical studies, should be sought among other things in the fact that the modernization of the basic means of production has yet to be completed in Czechoslovakia and that the numbers of jobs for unskilled labour have not been reduced quickly enough. Nevertheless, the new character and content of labour which is becoming more and more frequent enhances the cultural-technical level of members of the working class and promotes its creative potentials while contributing towards the creation of a novel, ever more conscious approach to work.